

חנוכה

*****

מטרות השיעור:

לימוד על חג החנוכה וחיבור למעגל השנה היהודית.
לבחון מה עומד בבסיס המחויבות למסורת היהודית.

השיעור מורכב מ-:

20 דקות	פתיחה: הצגת הנושא והדלקת נרות
30 דקות	לימוד קבוצתי: היכן ציוונו?
40 דקות	לימוד בחברותות: אני כחוליה בשרשרת
20 דקות	אסיף
10 דקות	במקום סיכום - הזמנה

*****

פתיחה

הדלקת נרות + שירה

לימוד קבוצתי: היכן ציוונו?

המפגש היום יוקדש ללימוד על חג החנוכה. הלימוד לחנוכה הוא מפגש ראשון שלנו בקבוצה עם מעגל השנה היהודית. החגים הם מועדי זיכרון, שלרוב מציינים או מתקשרים לאירועים שונים בהיסטוריה היהודית. החוקר יוסף חיים ירושלמי בספרו "זכור" עומד על מעמדו המיוחד של הזיכרון ביהדות:

רק בישראל ולא בשום עם מלבדו, נתפס הציווי לזכור כמצווה דתית לעם כולו. ציווי זה נשמע ברמה בעיקר בהיסטוריה הדאוטרונומיסטית ובדברי הנביאים: "זכור ימות עולם, בינו שנות דור ודור" (דברים לב, ז). "זכור אלה יעקב, וישראל - כי עבדי אתה. יצרתך, עבד לי אתה: ישראל, ולא תנשני" (ישעיה, מד, כא)...ועוד בקול תובע והולם כפטיש: "וזכרת כי עבד היית בארץ מצריים"

(יוסף חיים ירושלמי, "זכור", עמ' 27).

עם ישראל הוא העם היחידי שמצווה לזכור, כקבוצה וכיחידים. יחד עם זאת, השאלה מה זוכרים אינה שאלה טריוויאלית. זאת מכיוון שהמצווה לזכור אינה מצטמצמת לזיכרון השתלשלות האירועים בהיסטוריה היהודית. המצווה לזכור מחייבת לחוות את הזיכרון ולראות בו בעל משמעות וחיוני להווה. השאלה מה זוכרים אינה "מה היה" בעבר, אלא מה המשמעות של העבר והזיכרון שנמסר, ומהי המחויבות שנגזרת מקבלתם.

האופי המיוחד של הזיכרון ביהדות מעלה שאלות גם על דרכי המסירה של הזיכרון: כיצד צריכה להיעשות המסירה של הזיכרון, ועל ידי מי?

במסגרת הלימוד שלנו היום אנו ניגע בשאלות שהועלו ובמקום האישי שלנו בהקשר זה: מה נמסר לי? מה זה אומר? איזו משמעות יש לזיכרון שנמסר עבורי? האם ולמה זה מחייב אותי? העיסוק בשאלות אלו עולה במקורות יהודיים שונים. שאלות אלו מתחדדות אל מול טקסטים וטקסים יהודיים, כמו זה שהיינו שותפים לו עכשיו. גם חכמי המשנה והתלמוד, בדומה לנו, עמדו מול טקס הדלקת נרות ושאלו שאלות, בניסיון לברר את המשמעויות של המילים והטקסים. דרך הלימוד אנו "נצטרף" להתבוננות ולחקירה של חז"ל (מומלץ לתת לאחד המשתתפים לקרוא תוך עצירות מונחות).

היכן ציוונו?

מה מברך?

מברך "אשר קדשנו במצוותיו וציוונו להדליק נר של חנוכה".

היכן ציוונו?

רב אויא אמר: מ"לא תסור" (דברים יז, יא).

רב נחמיה אמר: "שאל אביך ויגידך זקניך ויאמרו לך" (דברים לב, ז).

(תרגום מתלמוד בבלי, מסכת שבת, דף כג, עמוד א)

וּבָאתְךָ, אֶל הַכְּהֹנִים הַלְוִיִּם, וְאֶל הַשֹּׁפֵט, אֲשֶׁר יְהִי בַיָּמִים הֵהָם; וְדַרְשֵׁת וְהִגִּידוּ לְךָ, אֵת דְּבַר הַמִּשְׁפָּט... וְעָשִׂיתְךָ, עַל-פִּי הַדָּבָר אֲשֶׁר יִגִּידוּ לְךָ, מִן-הַמָּקוֹם הַהוּא, אֲשֶׁר יִבְחַר ה'; וְשִׁמְרָתְךָ לַעֲשׂוֹת, כָּל אֲשֶׁר יִרְוֶךָ. עַל פִּי הַתּוֹרָה אֲשֶׁר יִרְוֶךָ, וְעַל הַמִּשְׁפָּט אֲשֶׁר יִאמְרוּ לְךָ - תַּעֲשֶׂה: לֹא תִסּוֹר, מִן-הַדָּבָר אֲשֶׁר-יִגִּידוּ לְךָ יְמִין וּשְׂמָאל.

(דברים יז, ח-יא)

זָכַר יְמוֹת עוֹלָם, בֵּינוּ שְׁנוֹת דָּר-דָּר; שָׁאֵל אֲבִיךָ וְיִגְדֶךָ, זְקֵנֶיךָ וְיִאמְרוּ לְךָ.

(דברים לב, ז)

מה מברך?... המקור פותח בשאלה על נוסח הברכה. הברכה נפתחת במילים "אשר קדשנו במצוותיו", ועל כך שואלת הגמרא "והיכן ציוונו?", איפה מופיע הציווי האלוהי על הדלקת הנרות? בניגוד לחגים אחרים, כגון פסח או סוכות, חנוכה אינו מופיע בתורה או בתנ"ך, אלא נקבע בתקופת בית שני. המקור ההיסטורי "הראשוני" ממנו לומדים על מלחמות יהודה המקבי הוא ספר החשמונאים/מקבים. ספר זה נכתב בימי בית שני. בספר מקבים א יש תיאור מפורט של האירועים במהלך המרד, ושל ניצחון החשמונאים על אנטיוכוס אפיפנס וצבאו. הספר מציין גם את מועד החג - כ"ה בכסלו - ואת הסיבה לקביעתו: חנוכת המזבח לאחר הניצחון על היוונים בידי יהודה המקבי כחלק מטיהור בית המקדש. מלבד הטקס של חנוכת המזבח - אין בספר מקבים א פרטים על חג החנוכה. גם ספר מקבים ב מתאר את טקס חנוכת המזבח, ומוסיף הסבר לשמונת ימי החנוכה: על-פי הסבר זה, היו ימי חנוכה אלה בבחינת חג הסוכות מאוחר, מכיוון שבאותה שנה לא יכלו היהודים לחגוג את סוכות. במשנה אין

מסכת מיוחדת להג, אך הוא נזכר במקורות שונים, בהם מובא דיון על הלכות הדלקת נרות, כגון: מסכת שבת וראש השנה בתלמוד הבבלי ועוד (מתוך: הספרייה הווירטואלית של מט"ח).

- כיצד אתם מפרשים את השאלה "היכן ציוונו"? מה משמעותה?
- מהן התשובות המוצעות: מהם מקורות הסמכות? כיצד ניתן לאפיין את יחסי הסמכות?
- מהם היתרונות במודלים השונים של יחסי סמכות? מהם המחירים?

*****

השאלה "היכן ציוונו" אינה רק שאלה ביבליוגרפית. היא מעלה סוגיות של תקפות ומחויבות שנגזרת ממנה: האם מצווה שלא ניתנה במעמד הר סיני ואינה מופיעה בתורה היא בעלת תוקף מחייב. אם המצוות שניתנו בסיני הן בעלות מעמד מחייב מתוקף סמכות האל, מה מקור הסמכות של מצווה שלא ניתנה במסגרת זו? התשובות לשאלה מציגות שני מקורות סמכות: המנהיגות וההורים. הדיון סביב הלימוד בוחן מה המשמעות של כל מקור סמכות, יתרונות וחסרונות וכן יחסים אפשריים בין המודלים.

רב אויא ורב נחמיה מציעים תשובות שונות לשאלה "היכן ציוונו?". רב אויא תולה את מקור הסמכות ב"אל תסור". הציווי "אל תסור" מתייחס לחובה לקבל את משפטו של "השופט אשר יהיה בימים ההם", כלומר את משפטה של המנהיגות. הפסוק עליו מסתמך רב אויא (דברים, יז, יא) מדגיש את חשיבות הציות וקבלת מרות המנהיגות (הפועל "יורוד" חוזר שלוש פעמים, וכן הציווי לעשות בהתאם למה שנאמר על ידי המנהיגות). הפסוק מציג יחסים בהם הסמכות של המנהיגות היא חדה וחותכת, ולא גמישה או נתונה לפרשנויות ("לא תסור מן הדבר אשר יגידו לך ימין ושמאל"). על פניו, נראה שמרחב התמרון ומידת האוטונומיות של הפרט במסגרת יחסים אלו הם מצומצמים. יחד עם זאת, ניתן לראות בעצם העובדה שהפרט הוא זה שיוזם את הפנייה למנהיגות, ומקבל על עצמו את הסמכות ("ובאת", "ודרשת"), כגילוי של אוטונומיות ובחירה. אך הבחירה במקרה זה, היא בחירה של "כן" או "לא": הפרט יכול לבחור לקבל או לקבל את עול הסמכות של המנהיגות, אך משבחר בה הוא מצווה שלא לסור ממנה ימין או שמאל. המענה של רב נחמיה לשאלה הוא "שאל אביך ויגידך". ניתן לפרש שמקור הסמכות הוא ההורים והזקנים. לעומת הניסוח החד של המקור הקודם, הניסוח במקרה זה הוא עמום יותר. אמנם הפעלים הם בלשון ציווי ("זכור", "בינו", "שאל"), אך נראה שכאן הציווי הוא "מרוכך" יותר: אין דגש על האיסור להמרות את פי ההורים, ואין הקפדה על שלא לסור מדבריהם ימין או שמאל. יתרה מזאת, עצם השימוש בפועל "שאל" יכול להצביע על מרחב תמרון ופרשנות. הפסוק אינו מצווה מה לשאול. גם במקרה זה ניתן לראות בפנייה למקור סמכות סימן לאוטונומיות ובחירה: הפרט יוזם את הפנייה לאב ולזקנים. לא ברור האם במקרה זה מרחב הבחירה מוגבל ל"כן" או "לא", או האם הוא רחב יותר.

המודלים השונים טומנים בתוכם יתרונות אך גם כרוכים במחירים. במסגרת הדיון, מומלץ לתת מקום גם למפגש האישי של המשתתפים עם המודלים השונים: איזה מודל מדבר אליהם יותר, האם יש מודל שמרתיע אותם, דילמות שקשורות בכך וכיו"ב. חשוב לציין כי שני המודלים של יחסי סמכות מותירים מקום לשינויים והתפתחויות של המסורת. שני המקורות מרחיבים את "המנדט" של המסורת: המסורת אינה אמונה רק על העברה ושימור של זיכרון קיים, אלא גם על בנייה והעשרה שלו. אולם, במודל של רב אויא, לצד היכולת להשתנות ולהתפתח ברמת הקולקטיב, היחיד מחויב שלא לסור מהכללים שנקבעו. על כן, הסמכות מופקדת בידי המנהיגות, שמשמשת מקור סמכות אחיד ומחייב. מקור סמכות אחיד יכול למלא תפקיד חיוני בשמירה על מסגרת משותפת ובמניעת פיצול. גם בשעה של תמורות וזעזועים, הקיום של מקור סמכות אחיד מקנה ממד של יציבות. ממד של יציבות מוקנה גם ברמת היחיד: ישנה הלכה אחידה שקובעת מה לעשות ומה לא לעשות, שמתווה גבולות ברורים. עם זאת, ההתוויה של גבולות ברורים עלולה להיות גם לרועץ - מי שאינו מוצא את עצמו בתוך הגבולות שמוגדרים על ידי המנהיגות, נשאר בחוץ. למחיר של "להיות בחוץ" יש השלכות גם ברמת הקולקטיב: יצירת שסע וקיטוב בין מי ש"בפנים" ומי ש"בחוץ".

לעומת זאת, המודל של רב נחמיה יכול להצטייר כמודל פתוח ומכיל יותר. האופי העמום של הסמכות שמתבטא בציווי "שאל אביך" (לעומת הניסוח החד של "אל תסור") מתווה גבולות גמישים יותר, שמאפשרים הכלה רחבה יותר. מאידך, העמימות יכולה להתפרש כאמורפיות. כיוון שאין התוויה ברורה של הגבולות, חסר בסיס איתן משותף, מה שפותח פתח לפיצול ופירוק. הפקדת הסמכות בידי ההורים מוסיפה ממד רגשי למחויבות למסורת. החיבור הרגשי יכול להעצים את השייכות וקבלת הסמכות, אך לעיתים הוא עלול להחליש אותו.

ה"מחירים" הכרוכים בכל מודל יכולים להשתנות בהתאם למציאות הקיימת. ייתכן כי בתקופות מסוימות המחיר של העדר הלכה אחידה יכול להיות גבוה לעומת המחיר של מידה מצומצמת של פתיחות והכלה, ולהיפך. כמו כן, גם במסגרת המודל של "אל תסור" ייתכנו גבולות גמישים יותר או פחות. בידי המנהיגות נתונה היכולת לקבוע את אופי המשפט שאין לסור ממנו – האם הוא יהיה פתוח ונותן מקום לקולות שונים או סגור יחסית.

בניתוח שלעיל, המודלים הוצגו כאלטרנטיבות, אך ניתן לראות בהם מודלים משלימים, שמבססים במקביל שני סוגים של מחויבות: מחד, מחויבות המבוססת על חיבור רגשי ופורשת מרחב לקולות שונים, ומאידך מחויבות להלכה או לחוק אחיד.

*****

לימוד בחברותות: אני כחוליה בשרשרת

הדיון בשאלה "היכן ציוונו" הציג שני מודלים של סמכות. האחד תולה את מקור הסמכות ב"השופט אשר יהיה בימים ההם" – במנהיגות, ואילו המודל השני תולה את מקור הסמכות בהורים ובזקנים. המודלים מציגים סוגים שונים של יחסי סמכות, ודרך כך פורשים תשובות שונות לשאלה למה אני מחויב. אך המודל שתולה את מקור הסמכות בהורים נותר עמום. העמימות של המודל מעוררת שאלות: מה המשמעות של ההורים כמקור סמכות ולמה זה מחייב אותי (לעומת המודל של המנהיגות כמקור סמכות שמחייב אותי לא לסור ממה שמורים אותי).

הקטעים שנקרא יחד מציעים פרשנות על טיב או מהות המחויבות להורים כמקור סמכות. הם לקוחים מתוך מאמריו של מאיר בוזגלו.

רקע קצר על המאמרים:

בקטעים שנקרא מופיעות מספר התייחסויות ל"מסורת" ול"מסורתיות". בין יוני 1999 לבין ינואר 2000 ערך מרכז גוטמן מחקר-עומק מקיף על התנהגות דתית-יהודית ועל תפישת הזהות העצמית של היהודים בישראל. המחקר הקיף מגוון של נושאים (שמירת מצוות ומסורות בפועל, עיקרי אמונה וערכים יהודיים וכלליים, זהות והזדהות יהודית, סוגיות הקשורות למקומה של הדת בחיים הציבוריים, ומערכת היחסים בין קבוצות חברתיות שונות). מדו"ח גוטמן עולה בבירור, שהזהות היהודית המסורתית היא זהות דומיננטית בקרב היהודים הישראלים. יחד עם זאת, דעה הרווחת בשיח הציבורי, רואה את החברה בישראל כשסועה ל"דתיים" ו"חילוניים". השיח החברתי, התרבותי והפוליטי משופע בתיאורים וניתוחים של "מלחמת התרבות" הדתית-חילונית. למעשה, שאלת מקומם של היהודים המסורתיים בחברה הישראלית היא שאלה שעולה על סדר היום רק בשנים האחרונות. מאמרים אלו ואחרים (כגון "המסורתית החדש-פנומולוגיה" ועוד), הם חלק מניסיון לשרטט נרטיב של הזהות היהודית, הנרטיב המסורתית. דרך השרטוט של הנרטיב המסורתית מוצגת תפיסה של היהדות, שמציעה אלטרנטיבה לחלוקה הדיכוטומית בין "דתיים" ובין "חילוניים" דרך מונח ה"נאמנות". בלימוד בחברותות נבחן את התפיסה שמוצגת במקורות, ואת המקום האישי שלנו בהקשר זה.

לימוד בחברותות: שרשרת של מסירה

ביהדות יש יצירה של קשר לאלוהים בתיווך העבר שלי. משום כך הקישור בין הנאמנות להורים לנאמנות לקדוש ברוך הוא, קשור באופן אימננטי ביהדות. בכך איננו מקדשים את קבוצת ההורים כפרטים: ההורים עצמם יכולים להיות חוטאים גדולים, ולמרות זאת עולמם של ההורים הוא השלט היחידי המכוון לקב"ה. טול שלט זה, ונטלת את עצם מהותה של המסורתיות היהודית...

להיות מסורתי הוא לתפוס את עצמך כחוליה בשרשרת ארוכה... הורי אינם מקריים לי. חיי וחיים נמתחים על פני הזמן בשרשרת של מסירה. המלט המחבר חוליות אלה הוא הנאמנות מצד הילד והאחריות מצד ההורים, שאינה אלא הנאמנות להוריהם שלהם...

(”בין דיווח למסירה”, מאיר בוזגלו)

המסורתי רואה את עצמו נאמן לעולם של הוריו... אין הוא מתחיל כלוח חלק שמכונן את עצמו מתוך עצמו. המסורתי רואה את עצמו מסור לעולם של הוריו ומוריו, הוא מקבל מהוריו וממוריו ומעביר הלאה למשפחתו ולתלמידיו... המסורתי אינו יכול להכחיש שהוא מוותר משהו על היותו יצור אוטונומי. כדאי אבל להעיר כי המסורתי אינו מסורתי בגלל שהחינוך שלו גרם לו להיות משועבד לעולם של הוריו, אלא הוא בחר לתת לחינוך שלו מקום של כבוד בחייו. נתינת כבוד זו אינה חיקוי מכני של עולם ההורים. המסורת אינה מן האפשר בלא מוסדות של סיגול ופרשנות ערה. הירושה שקיבל מהוריו אינה קובעת סדרת פעולות קשוחה. עצם העובדה שהוריו מסרו לו והשאירו אותו לבד עם המסורת דורש ממנו עבודת פירוש ועדכון. לאמיתו של דבר, אין ניגוד בין מסורת לשינוי, אלא ההיפך הוא הנכון: המסורת היא תנאי הכרחי לאפשרות של שינוי. אחרת יש סדרת המרות בזו אחר זו ולא שינוי והתפתחות שדורשים גרעין קשיח או שאליו מחויבים.

(אידיאולוגיות חינוכיות: נקודות המבט המזרחיות, מאיר בוזגלו)

- מהי התפיסה של ההורים כמקור סמכות בטקסטים? למה זה מחייב?
- מהי נאמנות? מה נותן לי המפגש עם המונח?

*****
לפי התפיסה שמוצגת במקורות שלעיל, הקשר לקב"ה ביהדות "מתוודך" על ידי העבר. על כן, ההורים ממלאים תפקיד מפתח בחיבור למסורת היהודית, הם ה"שלט" שמכוון לקב"ה ומתוקף כך הם מקור סמכות מחייב. המחויבות להורים נגזרת מתוך התפיסה של הפרט כ"חוליה בשרשרת של מסירה": הוא מקבל מההורים ומהדורות שקדמו לו, ומעביר הלאה לדורות הבאים. בבסיס המחויבות להורים עומדת הנאמנות אליהם, שמוגדרת כ"מלט" שמחבר בין החוליות בשרשרת. העמדת המחויבות על בסיס הנאמנות להורים מעוררת שאלות. ראשית, מהי נאמנות: כיצד היא מוגדרת, מי קובע אותה. שנית, מה נותן לי המפגש עם המונח: איך הוא מעצב את המחויבות שלי, את הזהות היהודית, ואת המרחב שבו מתנהל עיצוב הזהות היהודית. הקטעים שלעיל משאירים את הנאמנות כהגדרה פתוחה. אין מובאים כאן (וגם לא במסגרת המאמרים המורחבים) קריטריונים מוגדרים מראש, שעל בסיסם מישהו יכול לקבוע מי נאמן

יותר או פחות למסורת. העדר הקריטריונים יכול להצביע על כך שלמעשה מדובר על תודעה-עצמית של נאמנות, ולא בקביעה חיצונית.

לצד ההגדרה הפתוחה של נאמנות, המקורות עומדים על שני מרכיבים מרכזיים של הנאמנות: ויתור מסוים על האוטונומיות שנובע מהתפיסה של העצמי כחוליה בשרשרת (ולא כ"לוח חלק שמכונן עצמו מתוך עצמו") מחד, ומאידיך מידה של אוטונומיות מובנית, הנגזרת מהמחויבות לפעולת פירוש ועדכון. הנאמנות תובעת אם כן, מחויבות כפולה - לשימור ובד בבד לשינוי ופרשנות. יש כאן תפיסה של היהדות שנותנת מקום, באופן מובנה, למתחים ולמורכבויות. בכך היא יוצרת מרחב להגדרת הזהות שהוא רצף על ציר של נאמנות להורים, שבו יש עיצוב דינאמי של היחס לעבר, ממקום גמיש ופתוח ולא ממקום של ניתוק או דחיקה.

חשוב להצביע על ה"רווחים" הטמונים במרחב זה לפרט ולחברה. ברמת הפרט, היחס למסורת מתחיל ממקום קרוב ואינטימי (גם אם מורכב) של היחס להורים. מרחב זה גם מאפשר הכלה של קונפליקטים ולבטים פנימיים, ולא נותן מקום רק להכרעה חותכת. ברמת החברה, יש כאן אלטרנטיבה לשיח השסעים ומלחמת התרבות והקטבים דתיים/חילוניים. הסרת הצורך ליצור מחנות של זהות ולהתבצר כל אחד במחנה שלו מתוך עוינות למחנה השונה – כלומר הסרת או הפחתת האפשרות להתבוננות סטריאוטיפית, לטובת ראיית המורכבות של זהויות שונות. יש כאן גם חוויה משותפת של בירור הנאמנות והדילמות שכרוכות בכך, שיכולה לשמש בסיס להזדהות ולהבנה של זהויות וסיפורים שונים.

*****

אסיף

סבב תגובות קצר, משפט אחד או שניים, על עם מה יצאתם מהלימוד (הערות, נקודות למחשבה, שאלות וכו').

במקום סיכום – הזמנה:

פתחנו את המפגש בשאלות על המשמעות של הזיכרון שנמסר לי, והאם ולמה זה מחייב אותי. הלימוד, יותר משנתן מענה לשאלות אלו, חידד והעמיק אותן. לכן, אני רוצה לסיים את המפגש לא בסיכום אלא בהזמנה.

בלימוד "היכן ציוונו" ראינו שחז"ל שאלו שאלות וחקרו את הטקס, ודרך הטקס – בעצם את עצמם. ה"הצטרפות" למסע של חז"ל לקחה גם למסע אישי שלנו, ועוררה שאלות על המרחב שבו אנו מעצבים, (כיחידים וכציבור) את הזהות והמסורת, את היחס שלנו לעבר, ואת המחויבות שלנו - לשימור ולשינוי.

בהקשר זה, אני רוצה לחבר בין מה שעשינו היום ללימוד היחידות בנושא צדק חברתי. הלימוד שלנו בקבוצה נועד להעלות מודעות ולשים זרקור על סוגיות חברתיות "בוערות", שתובעות תיקון. במקביל,

הלימוד שלנו בקבוצה הוא חלק מעיצוב של שיח יהודי, שבו האחריות החברתית תופסת מקום מרכזי.

המפגש הזה, כמו גם המפגשים האחרים שלנו, הוא הזמנה להיות שותפים לעיצוב מרחב יהודי משותף למסורתיים, דתיים וחילוניים שבו האחריות החברתית היא נדבך מרכזי במורשת היהודית.

אפשרות להרחבה: איך הדלקנו?

(אם עושים את המפגש במתכונת של יום עיון מורחב, אפשר להוסיף חלק נוסף, בין האסיף לסיכום)

פתחנו את הלימוד ב"הצטרפות" להתבוננות של חז"ל בטקס הדלקת הנרות, ובשאלות שאלות. בחלק הזה אני רוצה להזמין אתכם שוב להתבונן בטקס, הפעם בטקס שעשינו יחד בקבוצה: איך הדלקנו? מה שרנו? האם היה נוסח להדלקה ש"זרם טבעי", או שהנוסח עורר שאלות ודיון?

*****

מטרת הסדנא היא לעורר שאלות אצל המשתתפים על המסורות שקיבלו, על בחירות שנעשו על ידם ובמקביל לעורר שאלות על מרחב הבחירה שעמד לרשותם: האם היו מסגרות שסיפקו הזדמנות למפגש עם מסורות שונות שהם יכלו לבחור מתוכן, וכיו"ב. הדיון על מרחב הבחירה מציף שאלות של ייצוג תרבותי: המידה שבה מסורות ותרבויות שונות זוכות לייצוג במרחב הציבורי, כיצד הייצוג במרחב הציבורי משפיע על המשכיות המסורת ועוד. הדיון עומד בזיקה לשני החלקים הקודמים של המפגש: הוא מעלה את המתח בין סמכות ההורים לסמכות המנהיגות שעלה בלימוד "היכן ציוונו", וממחיש שאלות הכרוכות סביב מונח ה"נאמנות", ובייחוד נאמנות לעולם ההורים.

מומלץ לשקף ולבחון יחד עם המשתתפים כיצד "עברה" הדלקת הנרות בקבוצה: האם היה דיון על איך תתנהל הדלקת הנרות, או שנבחר נוסח על ידי מי שהדליק את הנרות. איך המשתתפים בקבוצה קיבלו את הבחירה: האם הם היו סקרנים לראות איך ידליקו ומה ישירו או שהבחירה הייתה מובנת מאליה?

אם היה נוסח אחיד שהתקבל כמובן מאליו, נבחן בקבוצה כיצד נוצר ה"מובן מאליו". כך למשל, אם אחרי ההדלקה הייתה שירה ספונטאנית של "מעוז צור", מה הביא לכך? איך זה שכולם מכירים את הפיוט? בהקשר זה ניתן להצביע על מקומם של מסגרות ממלכתיות או המנהיגות כגורם מעצב של המסורת והזיכרון: מערכת החינוך, צבא, טקסים ממלכתיים ועוד.

מומלץ לשלב בדיון התייחסויות של המשתתפים להיכרות שלהם עם מסורות שונות: האם הם מכירים מהבית או ממסגרות אחרות מסורות שונות של הדלקת נרות (מומלץ לתת מקום להיכרות עם המנהגים השונים), מה היו יחסי הגומלין בין המסורות שהכירו מהבית ובין המסורת או המסורות אליהן נחשפו במסגרות ממלכתיות (התאמה, ניגוד), וכיצד יחסים אלו השפיעו על עיצוב המסורת. המשתתפים עשויים להעלות תגובות שונות: נתק בין המסורות (יש נוסח שנהוג בבית ונוסח שנהוג בבית הספר), אימוץ הדדי של מרכיבים מסוימים ממסורת אחת לאחרת או לחילופין אימוץ חד-צדדי של מרכיבים מסוימים ממסורת אחרת (מה שניתן לפרש כדחיקה של מסורת אחת מפני השנייה).

בעקבות הדיון יכולות להתעורר תחושות שונות בקבוצה. חלק מהמשתתפים עשויים להביע תחושות של השלמה או אדישות מסוימת לכך שיש מסורות שלא מוכרות להם. גם אם מקומן של מסורות אלו נפקד מהזיכרון הקולקטיבי, והן אינן מוכרות להם, אין הם חשים בחסרונן. מנגד, ההתוודעות למסורות שהמשתתפים לא הכירו, וההכרה בחוסר הידיעה עלולות ליצור תחושה של החמצה ותסכול. תחושות אלו יכולות להתחזק במקרים שבהם המשתתפים לא מכירים מסורות שהם רואים את עצמם שייכים אליהן (לעיבוד הרגשי בקבוצה אפשר להיעזר בנספחים: השיר "תקציר שיחה" מאת ארז ביטון, המאמר "טריפולי וניסביז" מאת מאיר עוזיאל, או "אנא מן אל יהוד" מאת אלמוג בהר). התחושות השונות שעולות בקבוצה יכולים לשמש המחשה למחירים הכרוכים בכך שישנה דומיננטיות של נוסח אחיד או מסורת אחידה שמוכרים לכולם: דחיקה של מסורות אחרות, תחושת תלישות מדורות שקדמו לי, והפסד של נכסים תרבותיים משמעותיים. במקביל, כדאי לבחון גם מה אנו מרוויחים מקיומו של נוסח אחיד משותף. ההדלקה והשירה

המשותפת יוצרת אווירה הרמונית והרגשה של "ביחד". כנקודה למחשבה אפשר להעלות את השאלה האם בהעדרו של נוסח אחיד יכולה הייתה להיווצר אווירה דומה? אם לא היה נוסח אחיד בקבוצה שהתקבל כמובן מאליו, נבחן מה הנוסח שהתקבל והתהליך שהוביל אליו: האם מי שהדליק את הנרות בחר נוסח מוכר לו, האם היה תהליך קבלת החלטה על נוסח ההדלקה ועל הפיוט וכיו"ב. גם במקרה זה, מומלץ לבחון את היתרונות והמחירים בקבוצה לכך שלא היה נוסח אחיד: התוודעות והיכרות עם מסורות שונות מחד, אך במקביל יצא גם תחושה של חוסר היכרות או זרות לטקס הדלקת הנרות, ואולי גרע מהאווירה של ה"ביחד" שיכלה להיות במקרה של נוסח אחיד.

*****

נספחים

תקציר-שיחה/ ארז ביטון

מה זה להיות אותנטי.
 לרוץ באמצע דיזינגוף ולצעוק ביהודית מרוקאית.
 "אנא מן אלמגרב, אנא מן אלמגרב" (אני מהרי האטלס
 אני מהרי האטלס),
 מה זה להיות אותנטי
 לשבת ברזל בצבעונין (כגאל זרביה, מיני לבוש),
 או להכריז בקול: אני לא קוראים לי זייש, אני זייש (שם מרוקאי),
 וזה לא, וזה לא,
 ובכל זאת טופחת שפה אחרת בפה עד פיקוע חניכים,
 ובכל זאת תוקפים ריחות דחויים ואהובים
 ואני נופל בין העגות
 אובד בבלייל הקולות.

אנא מן אל-יהוד/ אלמוג בהר

.1

בזמן שהוא התהפכה לשוני, ועם שהגיע ראש חודש תמוז נתקע לי בפה, עמוק עמוק בגרון, עמוק מן הגרון, המבטא הערבי. כך כשהייתי באמצע הליכת רחוב חזר אלי המבטא הערבי של סבא אנוואר עליו השלום, וכמה ניסיתי להוציא אותו מתוכי ולהשליכו באחד הפחים הציבוריים ככה לא הצלחתי. ניסיתי ניסיתי לרכך את העי"ן לרכך את העי"ן כמו אמא שעשתה זאת בילדותה נוכח המורים ומבטי שאר התלמידים, אבל זרים עוברים רק קיבעו אותי במקומי, ניסיתי לרכך את החי"ת ולעשות אותה כ"ף, ניסיתי להרחיק את הצדי"ק מן הסמ"ך, ניסיתי לצאת מן הק"ע העיראקית הזאת, ולא צלח המאמץ. ושטרים התחילו לעבור מולי ברחובות ירושלים תקיפים, התחילו להצביע עלי ועל זקני השחור באצבעות

מאיימות, התחילו להתלחש ביניהם בניידות, התחילו לעצור אותי ולדרוש בשמי ובזהותי. ואני מול כל שוטר עובר בר-חוב הייתי מבקש לעמוד מהליכתי ולשלוף את תעודת-הזהות שלי ולהצביע על סעיף הלאום ולומר להם, כאילו אני מסגיר סוד שיפטור אותי מאשמה גדולה: "אנא מן אל-יהוד, אנא מן אל-יהוד".

אבל פתאום התחילה נעלמת לי תעודת-הזהות דווקא כשהייתי נזקק לה מאוד. וכך היו עוצרים אותי השוטרים ערב ערב ובוקר בוקר כשאין בארנקי תעודה אשר תסכים לגונן עלי. אחר-כך בבית הייתי מוצא את תעודת-הזהות מגולגלת בין שני שטרות, או בכיס מחוץ לארנק היה מתגלה לי רשיון הנהיגה כאילו ככה הוצאתי אותו בשביל איזה דבר מה, או בתיק הגב בין מסמכים היתה נחבאת תעודת המילואים כאילו שכחתי אותה שם בלי כוונה. אבל כשהשוטרים היו נעצרים מולי לא היתה נמצאת לי ולו תעודה אחת שתספר להם על עברי ועתידי. ואז הייתי מתחיל עושה טלפונים, אומר לשוטר, תראה, רק מאתמול המבטא שלי ערבי ככה, כבד כזה, והוא בכלל לא פלסטינאי הוא עיראקי, וגם אתה לא נראה לי דובר יידיש מן הבית, אולי למדת אותה באחד המקומות החיצוניים, ובכלל, אולי גם לסבא שלך היה מבטא כמו שלי, ותשמע, אני מתקשר לחברים, חברים שלי, תשמע איזה מבטא יפה יש להם, עברית כמו שצריך לדבר עברית, בלי שום מבטא, ואם אלו חברי אז מי אני.

אבל החברים האשכנזים שלי פתאום לא היו עונים לי בכלל, לא היו שומעים לתחינת צילצולי, ורק לעת ערב או ביום המחרת היו מתקשרים אלי חזרה, שואלים לרצונותיי ומסרבים לזהות את קולי. ואני הייתי נותר לעמוד מול השוטרים לבד, מתחיל להתקשר לחברים החלבים והטריפוליטאים והתוניסאים שלי, אומר, אלה אולי אין להם עברית מושלמת, אינה צחה כל כך, אינה כפי שעברית צריכה להיות, אבל בכל זאת טובה היא משלי. והם היו עונים מיד, לא מתמהמהים למשמע הצלצולים, ופתאום גם להם נעשה מבטא ערבי כל כך כבד כל כך, והם בדיוק היו שומעים ברקע איזה עוד פתלתל או קאנון עיקש, והם היו מברכים אותי "אהלן ביכ" ומכנים אותי "יא חביבי" ושואלים אותי "אשלוונכ" ונפרדים ממני ב"סלמתכ", ומה יכלו השוטרים, איך יכלו להאמין לי, אחרי שכל חברי זנחו אותי כך, שאני בן ישראל ולא בן ישמעאל.

ואז היו בודקים אותי באיטיות, מפשפשים בבגדי, עוברים על פני גופי עם גלאי המתכות, מפשיטים אותי בשתיקתם היסודית ממילים ומחשבות, מחפשים עמוק בשכבות כסויות עורי את טינתי, תרים אחר חגורות נפץ, חגורות נפץ בלבי, ששים לנטרל כל חפץ חשוד. וכשהיו השוטרים ניצבים עלי בזוגות, היה אחד אומר לשני אחרי כמה רגעים כשהתארכה בדיקתם, תראה הוא נימול, הוא באמת יהודי הערבי הזה, ושני היה אומר, גם ערבי נימול, וחגורות הנפץ אינן מעניין המילה, והיו ממשיכים בחיפושיהם. ובאמת באותו הזמן שהנחתי את גופי להם החלו נולדות חגורות נפץ על לבי, החלו תופחות ומסרבות להיות מנוטרלות, רועמות רועמות. אבל בגלל שלא היו עשויות פלדה או אבק שריפה הצליחו לחמוק מן הגלאים המוכשרים.

ובסוף כשהיו השוטרים עוזבים אותי לנפשי חופשי אך לא חף, הייתי ממשיך בדרכי והולך בדרך מרכוס היורדת לתיאטרון ירושלים מן הבניין היפה של הקונסוליה הבלגית והכיכר שעל רחוב ז'בוטינסקי. הייתי מחכה לראות שם איזה סרט אמריקאי מרובה אוסקרים, אבל פתאום לא היה שם תיאטרון בקצה הרחוב, ופתאום לא היה זה רחוב מרכוס, היה זה רחוב עם שם ערבי, והבתים היו שבים להיות ערביים, גם הקונסוליה הבלגית, וגם האנשים בחצרות, משפחות משפחות, היו ערביים, לא רק גברים צעירים פועלי בניין, לא רק מנקי רחובות ועושי שיפוצים.

2.

והייתי מתחיל להתהלך ברחובות קטמון וברחובות טלביה וברחובות בקעה, ובמקום לראות את עשירי ירושלים שהתכנסו שם בבתים המרווחים, ובמקום לקרוא שם "כובשי קטמון" ו"יורדי הסירה" בשמות הרחובות, ראיתי פתאום שוב את עשירי פלסטין, והם היו שם כמו שהיו לפני מלחמת 48, כמו לא היתה מלחמת 48. אני רואה אותם והם הולכים בחצרות בין עצי הפרי וקוטפים פירות כמו לא סיפרו להם העיתונים כי יקמלו העצים, כי הארץ תימלא פליטים. והיה כאילו הזמן הלך היסטוריה אחרת, שונה, וזכרתי ששאלתי את אמא למה אנחנו מרבים כל כך לדבר היסטוריה, די עם ההיסטוריה, די לנו מהיסטוריה, כי ההיסטוריה הזאת כובלת אותי, כובלת אותך, לא משאירה בי דבר, לא משאירה גם לך.

ובאמת נעשינו קבועים כל כך בהיסטוריה שלנו, גם כבויים, אבל הנה ההיסטוריה הלכה לרגע מהלך אחר. והייתי אני הולך ברחובות עשירי פלסטין, וחשבתני אולי ידברו אלי הם בכבוד, לא כמו השוטרים, קיוויתי אוכל לספר להם כמה קראתי על הסופר והמחנך ח'ליל אל-סכאכני, וכמה רציתי להתידד עם נכדיו, והייתי הולך ביניהם, מתקרב לחצרות ואיני מצליח להתערות ביניהם, כי לרשותי עומדת רק העברית במבטאה הערבי, ואילו הערבית שלי, שלא באה לי מן הבית אלא מן הצבא, פתאום הערבית שלי אילמת, חנוקה מן הגרון, מקללת את עצמה בלי להוציא מילה, ישנה באוויר המחניק של מקלטי-נפשי, מסתתרת מבני-המשפחה מאחורי תריסי העברית. וכל הזמן כאשר ניסיתי לדבר אליהם ערבית מן הקצת והעילג שידעתי, יצאה לי איזו עברית במבטא ערבי, עד שחשבו כמעט אני לועג עליהם, ואלמלא המבטא שהיה עיראקי כל כך, אלמלא זה, היו הם בטוחים שאני לועג להם.

אבל ככה עם המבטא התבלבלו, חשבו אולי אני לועג לעיראקים, לסדאם חוסיינים, או אולי אני איזה עיראקי ישן, שנותר לו המבטא אבל נשתכחה שפתו. ולא עשיתי שמה חברים למרות רצוני, ונזכרתי איך שמעתי פעם דוד אחד שלי אומר על הערבים הללו של השכונות העשירות של ירושלים, אלה אפנדים, אלה הולכים בחליפות מערב ותרבושים לראשם, ושמעתי אז את המילה אפנדי במין בוז כזה, למרות שעכשיו אני יכול להיזכר שהוא לא אמר אותה כך, שמעתי בה בוז כאילו הייתי איזה פלמ"חניק בסנדלים ומכנסיים קצרים שלועג לבעלי הקרקעות הערביים ומשבח את הסוציאליזם הקדוש שלו ושל כל

הסיונים. אלה אפנדים, אמר לי הדוד, והתכוון לומר כבוד, אך נעלמה ממני שפתם והם לא ידעו את שפתי, ונשאר בינינו מרחק המשטרות והדורות.

ובדרכי חזרה הביתה רק נהגי האוטובוסים היו מקבלים היטב את מבטאי, יודעים כי אין לצפות מה מבטאו של נוסע אשר עולה לאוטובוס בירושלים. ולא ידע לבי כי שבתי אל לבי, לא ידע, ולא ידעו פחדי כי הם כולם שבו עלי, לא ידעו.

.3

וכך התחלף קולי בקול סבי, ופתאום הרחובות האלו שהתרגלו כל כך למותו והיעלמו והעדרו מהם, פתאום התחילו שוב לשמוע את קולו. ופתאום הקול הזה, היפה, שהיה כלוא בתוך עברי, פתאום הוא היה יוצא ממני ולא כמבקש נדבות ולא כמבקש לזכות בפירוורים, אלא ממש קול שלי קול שלי חזק ורם. ורחובות ירושלים שהתרגלו לשתיקתי, לשתיקתנו, התקשו מאוד מאוד מול הדיבור, והיו משקיטים את הקול, משקיטים אותו לאט לאט אומרים לו זהירות, אומרים לי זהירות, אומרים לו אתה זר, אומרים לי די לך בשתיקתך. ולמרות פחדי, ולמרות שגם לי היה הקול הזה זר ממרחק שני דורות של שכחה, השמעתי את כל מילותי במבטא ההוא, כי לא יכולתי להתמיד בשתיקה, כי היה בי דיבור רוצה לצאת, והמילים היו משתנות לי עת היו יוצאות מעומק הגרון. וזר שלא היה מכיר היה חושב אני נכד נאמן, ולא היה יודע כמה הרבתי אי-זיכרון על זיכרון לאורך השנים, ולא היה מנחש כמה זיכרוני היטשטש וכמה זמנים הרבה הרבה זמנים לא קשרתי את קשר סבי על שפתיי.

וכששבתי הביתה מן ההליכה הראשונה ברחובות עם מבטאי החדש וחיפושי השוטרים על גופי, היתה זוגתי מתפלאה על קולי, ותוך כדי דיבורה אלי והמלצתה לי לחזול התחילה נדבקה משינויי ובשפתייה התקשרו בערבוביה המבטא התימני של ערבית אביה והמבטא האיסטמבולי של ספניולית אמה. ואחר כמה ימים החלה חוזרת הביתה מעבודתה מדווחת כמה חוששים במדורים, כבר מתפשטת מגיפה קטנה בין אנשים במשרדה, יוצאים המבטאים הישנים שמקווה היה כי נעלמו. וידיעה קטנה בשולי אחד העיתונים החשובים גילתה כי הממונים על הביטחון עוקבים מי נדבק ממי במבטאים האסורים ומקוננים איך מתהפכים להם יובל שנים של חינוך מוצלח, והם כבר חוששים כי תמלא הארץ ערבים, הרבה הרבה ערבים, ועל כן החליטו לתגבר את הרדיו בקריינים בעלי עברית כה רהוטה כך שיובטח לנו כי נחוש זרים בדיבורנו.

ועוד מעט, היתה מסבירה לי זוגתי ודיבורה רועד, רגע מצפין אל מיצרי הבוספורוס ורגע מדרים אל מפרץ עדן, הדיבוק הזה נוגע גם באשכנזים. אצלם תהא ההשתנות איטית יותר, התנבאה, כי השתכנעו ילדיהם שמבטא הוריהם והורי הוריהם היה במקורו אמריקאי, ואצלם מועט יותר הזיכרון המוחש של

דיבורם הישן. אבל עוד מעט ישמעו כאן מחדש ברחובות המבטא הפולני וההונגרי והרומני והגרמני והאוקראיני, ומכך חוששים יותר מכל הממונים על ביטחון הציבור, חששם שאז לא ימצאו קריינים לשלוח אל צבאות הרדיו, לא ימצאו מורים להורות סוד מבטא נכון לילדינו.

ולמרות התנבאויותיה על גל גדול של השתנות, הורי עמדו עיקשים מולי ומול פני המגיפה זוכרים בכמה שנים של מאמץ קנו להם את מבטאם הנקי, והחלו רומזים לי נחרצות לחזול, מזכירים לי את תוכניותיי ללמוד. והיו מבקשים מאוד מה יכולתי לעשות, איך אוכל לכסות על געגועי וגעגועי פתאום בתוך הקול הזה שהוא כל כך זר לי, ואני מצר ומצטער כי הוא יוצא ממני, אבל גם לא יכול ככה, ככה סתם ברגע אחד לעצור אותו כי אין בו מחסום מתוכו ואין בו מעצור. אם תמשיך את הדיבור הזה הנמשך ממך תרחק מן המלגות, אמר אבי וצדק מאוד מאוד, אם לא תשוב אל דיבורנו הפשוט מה יהיה עליך, אמרה אמי וצדקה מאוד מאוד, בכל ראיונותיי היו כל הפרופסורים והפרופסוריות תמהים מאוד על מבטאי, מבקשים למצוא בי דיבור אחר, אוניברסיטאי יותר, אקדמאי יותר, חרף שהיו המילים כמעט אותן מילים, אולי מעט יותר שבורות. איך תמשיך אם תדבר כך, אמרו ביקשו מאוד מה יכולתי לעשות, והם דואגים מאוד את עתידי, ולא שלוות לבי החרבה, ולא אבני לבי השבורות, ולא פינות לבי המחודדות, לא יכלו לעזור להעביר ממני את הגזירה.

אבל אותם ימים של דאגתם לא היו אוזניים פקוחות לשמע דיבורם, ונעשתה שפתי חירשת ונעשה לי מבטאם זר ומרוחק, ונהייתי איך חולפים כך וכך הירחים ונבואות זוגתי מתגשמות ומשתנים רחובות ירושלים, רק הורי נשארים לבד עם אי-השתנותם. וגיליתי את אוזניי זוגתי, אמרתי לה התחלתי כותב את סיפורי באותיות הערביות, שוב יזדעזעו במדורים החשובים. והיא אחרי מספר ימים חזרה הביתה לספר כי צחקו ראשי המדורים, אמרו, יכתוב כך, יכתוב סיפורים שרק הוא יוכל לקרוא, לא יקראו בו הוריו או ילדיו, וגם ילדינו לא יפלו בסכנה, ואנחנו נעניק לו, אם יבקש, את כל פרסי הממשלה לספרות ערבית בלי שנקרא מילה מתוך ספריו.

וצדקו כמובן ראשי המדורים, וזוגתי החלה מתנבאת על המציאות בפתגמים ספניוליים, אומרת לי פתגם זה בו אמי היתה משתמשת, אומנם איני זוכרת איך היתה אומרת בשפתה, אך את מבטאה אני זוכרת. זה הביקור האחרון של הבריאות לפני המוות, לחשה ואז החלה מבהרת, אלו פירפורי גוסס ולא תחיית מתים, וכבר יודעים בגבוהים שבמדורים, החליטו כי אפשר להירגע, יתנו את המשרות בדיבור העברי הנכון, ויחשוב כל אחד למקורות פרנסתו וכלכלת ימיו ודוחק משפחתו, ואז תשוב העברית הרגילה כמו לא היתה כאן מגיפה.

ולבי התחיל נותן בקולותיי סימנים, אומר זה קולי וזה אינו קולי, זאת למ"ד יוצאת מפי וזאת ק"ע זרה זרה היא ללבי. והייתי מאט את קצב מחשבותיי, כדי לחשוב, לחשוב גם על מחשבותיי ולא רק את מחשבותיי, אבל עת לא היתה לי, והייתי זורה מילים לרוח כמו המלח של הים אשר וודאי איש לא זורה אותו אל תוך הים. והיה סבי מדבר אלי, שואל אותי בקולי האם יש סוף לסיפור הזה, ומה היסטוריה זו שלי מתערבת בשלך, איך באתי להפר חייך, אני דור מדבר ואיך אתה קם לחדש אותי, אתה הדור חיכינו אותו שלא יהיה מבדיל בין עברו לעבר מוריו, כי כבר כאב מאוד עברנו, ונשארתי במדבר למאכל עופות דורסים בשבילך, כדי שלא תזכור אותי, שלא תהיה כואב כמונו, ואיך שיניך נוגסות שוב את מילותיי, ואיפה, מחוזות ירושלים אחרים, אין בתי-תה, אין חידקל חוצה את העיר לרחמים, אבל אני לא מצאתי את מותי בירושלים, גם לא בעיר הולדתי, אני מת במדבר שביניהן, הרבה מדבר שתיקה.

בנה אגפים בלבך, נכדי, היה אומר לי, עשה אותו מדורים מדורים, ושכן אותי באחד המדורים הנחבאים, ובשאר המדורים חיה. או עבור למדור השתיקה, כי השינוי אשר חשבת כי מתחולל פשוט מדי, ואם ידובר מבטא אחר מה ישתנה, האם אחיה שוב, האם תחיה אתה את חיי חדשים? די לך מן הרחובות, לך אל הוריד, אותם לא ישכנע מבטאי, הם מכירים וכבר הניפו אלף מרידות. אולי שתיקה תשים בלבם פחד ההווה מן העבר והעתיד. ולמה לא תראה להם את סיפורך, אולי כך יתעוררו, אמר סבי כמעט משביע אותי מן המתים.

והתחלתי מודד את שתיקותיי, זאת שתיקת יום, זאת שתיקת שבוע, זאת שתיקת חודש ממוסגרת היטב בתוך קירות הבית, ואין פוצה פה, אין חלון פוצה, ואין אוויר נכנס, ואין תמונות החול מגיעות אבל אין גם קודש, ואין מחסיר, ואין מוסיף. והכל הקול שתיקותיי, שתיקותיי הרבה מילים הרבה מילים נשתקות, ואין אני הווה, ואין מתהווה, ואין גמר סוף הסיפור, ואין כבר טרם שהיה הסיפור, אין התחלה.

ושתיקתי עוד ועוד הרבה זמנים, עד שהורי היו אומרים דבר, אם לא תדבר איך תקבל מלגה איך תמשיך בלימודיך ומה תעשה עם חייך, ואיה חיוכיך, לאן הלכו מקום מסתור, דבר, דבר בכל מבטא כי בא עלינו פחד השתיקה.

.5

אין חידקל חוצה את ירושלים, והמייתו לא משתיקה את הגבולות הקמים עלינו, הגבולים המפרידים ביני לבין עצמי, אני לא שם לא כאן, לא מזרח לא מערב, לא קולי עכשיו ולא קולות עברי, ומה יהיה בסוף. אילם אני הולך ברחובות וגם מעט חירש, הפעם רק חזותי טורדת את השוטרים, רק זקני העבות, ועקשנותי לא להוציא מילה מפי, שוב חודש תמוז הולך גווע בתוכי, ולמרות החום אני מתעטף

במעילים לכסות על חגורות הנפץ של לבי. וכך מתוך נאמנות השוטרים למשימתם אני מובא אל בית-המעצר והוריי באים אחרי, לראות את בנם ואנה הוא מובל.

אני שותק מול הוריי, ואיך יגיבו, אני שותק מול הוריי ומוסר להם את כל סיפורי שהסתרתי מהם, רומז הנה כאן כתבתי עליך אמא, וכאן עליך אבא. הנה אני כותב שירי התנגדות לעברית בעברית, אני מרבה את רמזיי, כי אין לי שפה אחרת לכתוב בה, מרוב בושה לא הורשתם לי דבר. והזמן הזה אוסר עלי שירה בזמן שהם מתגודדים עלי גדודים גדודים, מתגודדים גם עליכם, והשפה שהיתה לשפתי מצווה עלי להשתפך בה, להיות חליל ריק למשביה, עד שנפיק ביחד צליל, נהיה נאי צרוד יחדיו, נתחזה שפה אחרת, נעדרת. וזה באמת אותו סיפור שוב ושוב חוזר, כמה סיפורים יש לי, אמא אבא, כמה סיפורים יש לאדם, אותו סיפור הוא מנסה לספר כל פעם במילים מעט שונות, כל פעם מנסה לפתור מעט אחר את אותו סיפור בלתי נפתר, והאם אין אתם מזהים כאן גם את סיפורכם, בכל זאת מעט סיפרה לי שתיקתכם. הנה עכשיו ניסיתי לכתוב את הסיפור במבטא הערבי, אך מה עלה מכך, תראו היכן אנחנו נפגשים. קחו, קראו את סיפורי, אמא אבא, קראו את כל סיפורי שכך הסתרתי מכם שנים רבות, הרי גם אתם אותה גלות, אותה שתיקה, אותה זרות בין לב לגוף ובין מחשבה לדיבור, אולי תדעו כיצד תיפתר העלילה.

והורי דיבור ראשון התכחשו, אמר אבא לא זה בננו ולא זה הזקן אותו גידלנו, אמרה אמא ואיפה, לנו אין מבטא הזה, אמרו ביחד לפקידים לא היה לו מאין לרשת מבטא זה, לא מן המשפחה הפנימית, סבא שלו אנוואר מת לפני לידתו, בן שלנו לא. דיבור שני רמזו, ואם לא תיטיב שאת נשוב הביתה ממתקן הכליאה מאוכזבי דורות, ואם תיטיב שאת ותעזוב את הסיפורים, את הסיפור הזה, את הדיבור הזה והשתיקה הזאת ותדבר עמנו בשפתנו, נשאר כאן עמך עד שתהיה נידון לצאת לחופשי, עד שנהיה כולנו יחד נידונים.

ולא ידעו הורי כי שבתי אל לבם, לא ידעו, ולא ידעו כי פחדיהם כולם שבו עלי, לא ידעו.

אדר ב' התשס"ה, ירושלים.